ज्यौतिषीयरत्नविज्ञानम्

डॉ. मनोजश्रीमालः*

जन्मकाले जातकः यदा जनन्याः गर्भं त्यक्त्वा बाह्यपरिवेशस्य सम्पर्के आयाति, तस्मिन्काले सः स्वस्य स्वतन्त्रास्तित्वं प्राप्नोति। खस्थानां विद्यमानानां खेटानां रश्मयोऽपि तेन प्राप्यन्ते। ताः रश्मयः देशकाल-परिस्थिति-वातावरणानुगुणम् अल्पाधिकाः प्राप्तुं शक्नुवन्ति। यस्य ग्रहस्य रश्मिः जातकेन अधिका प्राप्यते, सः ग्रहः जातकाय बलप्रदः प्रभावयुक्तश्च भवति तथा च न्यूनरश्मिप्राप्तग्रहः बलहीनः। अतः जन्मकुण्डल्यां योगकारकग्रहः न्यूनरश्मिः प्राप्नुयात् तदा जातकः जीवने सम्यक्प्रकारेण शुभाशुभयोगस्य फलं प्राप्नोति, सम्यक्प्रकारेण योगफलमाप्तुम् अधिकः श्रमः कर्त्तव्यः भविष्यति। यथा रुग्णमनुष्यं निरुग्णं कर्तुम् औषधप्रयोगः क्रियते, तथैव रुग्णम् अर्थात् बलहीनग्रहं बलिष्ठम् अनुकूलञ्च कर्तुं ज्यौतिषे तन्त्र-मन्त्र-यन्त्र-रत्न-औषधीनाञ्च विधानमस्ति। एते उपायाः आध्यात्मिकोपायानां श्रेण्यामपि स्वीकर्तुं शक्यन्ते। एतेषूपायेषु रत्नधारणमत्यन्तं सुगमोपायो वर्तते। रत्नं केवलं नास्ति सौन्दर्यप्रसाधनम्, अपितु भाग्यनियामकमपि। एतदर्थं रत्नशास्त्रे सर्वेषां कृते रत्नानां निर्धारणमस्ति। रत्नानां प्रभावेन निर्बलग्रहेभ्यः बलं प्रदीयते, येन ग्रहाः प्रभावशालिनः लाभकारिणश्च सिद्धाः भवेयुः।

रत्नानां प्राचीनत्वम्

प्राचीनकालादेव रत्नानां प्रचलनमस्ति, एतेषां प्रयोगः वैयक्तिकरूपेण ज्यौतिषोपायत्वेन अस्माकं जीवने वर्तते एव। विश्वस्य प्राचीनतमो ग्रन्थः ऋग्वेदः **रत्नधातमम्**[1] इत्युक्त्वा अग्निं

* सहायकाचार्यः, ज्योतिषविभागः, केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः, एकलव्यपरिसरः, सिपाई पारा, लेम्बूचेरा, पश्चिमत्रिपुरा, त्रिपुरा।

[1] अग्निमीले पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम्। होतारं रत्नधातमम्॥ ऋग्वेदः, १/१/१

श्रेष्ठरत्नं विवेच्य रत्नानां प्राचीनत्वं सिद्ध्यति। रामायण-महाभारत-पुराणप्रभृति: धार्मिक-ऐतिहासिकग्रन्थेषु अपि रत्नानां विशद्वर्णनं प्राप्यते। प्राय: इष्टदेवानां महापुरुषाणाञ्च चित्राणि बहुमूल्यरत्नै: आभूषणैश्च विभूषिता: दरीदृश्यन्ते। पुराणानि न केवलमैतिहासिक-तथ्यानामाध्यात्मिक-सामाजिकभावनानां सुन्दरस्वरूपे हृदयग्राहककथारूपे प्राकटनस्योपादानान्यपितु रहस्यात्मकविज्ञानस्योपचारस्य चापि प्रबलानि संवाहकानि वर्तन्ते। अग्निपुराण[1]–गरुड़पुराण[2]–देवीभागवतपुराणादिषु[3] ग्रन्थेषु विविधरत्नानां नामानि, प्राप्तिस्थानं, विशिष्टलक्षणानि, गुणदोषपरीक्षणं, शुभाशुभत्वस्य च विस्तृतं विवेचनं प्राप्यते। वस्तुतस्तु रत्नानामुत्पत्तेरूपयोगिताया अथ च गुणदोषाणां विवेचनं यद्यपि पुराणेषु स्वतन्त्ररूपेण नास्ति तथापि तेषां स्वकीयलाक्षणिकशैल्यां तदनुरूपं तथ्यमवश्यमुपलब्धं शक्यते, तच्च विवेचकस्य ज्ञानार्थमपेक्षितं भवति। तत्र ज्यौतिषग्रन्थेषु आचार्यवराहमिहिरकृत्बृहत्संहिता[4] - ठक्कुरफेरूकृत्रयणपरिक्खाग्रन्थयो: रत्नविषयकं विस्तृतं विवेचनं लभ्यते।

चरकसंहिता-भावप्रकाश-रत्नसमुच्चय-रसतरङ्गिणी-आयुर्वेदप्रकाश-सुश्रुतसंहितादयश्चायुर्वेदस्य अग्रगण्यग्रन्थेषु विविधरत्नानां भस्मपिष्टिभ्यां विभिन्नरोगाणां निराकरणायारोग्यप्राप्त्यर्थं वर्णनं प्राप्यते। एतदतिरिच्य अगस्तमति:, कौटिल्यार्थशास्त्रं, शुक्रनीतिश्चेत्यादिषु ग्रन्थेषु वर्णनमत्यधिकं लभ्यते। प्राय: संस्कृतसाहित्ये महाकवय: रत्नानां रूपवैभवमुपयुज्य स्वचरित्रपात्रेभ्य: अद्भुतरूपं दत्त्वा महिमानं मण्डितवन्त:। इत्थं रत्नानां प्राचीनत्वं निर्विवादत्वेन सिद्धयति। एतद् अतिरिच्य अर्थशास्त्रे-युक्तिकल्पतरुशास्त्रेऽपि रत्नानां वर्णनमस्ति। मन्यन्ते केचन जना: यत् कौटिल्यस्य अर्थशास्त्रे रत्नशास्त्रस्य उत्पत्ति: प्रारम्भो वा भवति।

---

[1] अग्निपुराणे २४६ तमे अध्याये रत्नपरीक्षावर्णनं वर्णितम्।

[2] पुराणेषु अन्यतम: गरुड़पुराणे ६८ त: ८० तमे अध्याये रत्नपरीक्षाया: विवेचनं वर्णितमस्ति।

[3] ८,११,१२ तमे अध्याये रत्नविषयकवर्णनं प्राप्यते।

[4] बृहत्संहितायाम् ८० त: ८३ अध्यायपर्यन्तं रत्नविषयकी चर्चा चर्चिता।

रत्नशब्दस्य व्युत्पत्त्यर्थ:

'रमणीयतरं यस्मात् इति रत्नम्' उत वा 'रमन्ते अस्मिन्निति रत्नमिति' व्युत्पत्त्यर्थ: प्रोक्त: शब्दशास्त्रविशारदै: ।[1] रमणीयतरमित्यत्यत्र 'रमु क्रीडायाम्' इति धातो: 'अनीयर् प्रत्यय:' ततश्च अतिशयेऽर्थे तरप् प्रत्यये कृते सति रमणीयतरशब्दो निष्पद्यते। अनया व्युत्पत्तिदृष्टया 'रत्न' शब्दोऽयं 'रम्' धातो: 'णित्' प्रत्यये कृते निष्पद्यते ।[2] रमधातु: रमणीयार्थे प्रयुज्यते। वस्तुतस्तु रत्नशब्दस्य परिभाषा संक्षिप्ताऽस्ति, परञ्चास्य प्रासङ्गिकताया: क्षेत्रमत्यन्तं बृहत्तमस्ति। वस्तुत: लघु: शब्दोऽयं बह्वर्थी व्यापकञ्च भावं प्रकटयति। साहित्यजगति विभिन्नक्षेत्रेषु प्रसङ्गेषु विषयेषु चास्य प्रयोग: अभवत्। परञ्चास्य भाव: सर्वेषु स्थलेष्वेकेव तदस्ति- 'श्रेष्ठत्वम्', अद्भुतगुणानां समन्वय:, आभा:, कान्ति:, दुर्लभत्वञ्च। शब्दकोशे रत्नस्यार्थ: दुर्लभ: मूल्यवाञ्च प्रस्तररूपेण विहित: ।[3] तत्र स्ववर्गेऽथवा स्वसमुदाये जात्यां वा यत् सर्वश्रेष्ठं भवति तदेव रत्नमुच्यते ।[4] इत्थं माणिक्यादय: द्रव्यविशेषा: रत्ननाम्ना उच्यन्ते, यतोहि एते अन्यखनिजद्रव्याणामपेक्षया बहुशोभनं प्रतीयन्ते। अथवा एते मनुष्येभ्योऽधिकं रोचन्ते, अत: रत्नविज्ञै: रत्नशब्दस्य प्रयोग: कृत: ।[5] यथा - अग्निपुराणे इन्द्रनीलरत्नस्य विषये वर्णितं यत्- **रञ्जयेत् स्वप्रभावेण तममूल्यं विनिर्दिशेत् ।**[6] अर्थात् यद्रत्नं स्वप्रभावेण निखिलान् रञ्जयति तदमूल्यं ज्ञेयम् ।

नैकेषु स्थलेषु रत्नशब्दस्य प्रयोग: 'मणि' इत्यर्थेऽपि भवति। मणिरत्नयो: नास्ति भेद:

---

1 आयुर्वेदप्रकाश:, ५/२

2 संस्कृतशब्दार्थकौस्तुभम्, पृ.९३५

3 संस्कृत-हिन्दीशब्दकोश:, वामनशिवरामआप्टे, पृ.८४६

4 रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि, अमरकोष:, तृतीयकाण्ड, पृ.४८२

5 रमणीयतरं यस्माद्रमन्तेऽस्मिन्नतीव वा।
तस्माद्रत्नमिदं ख्यातं शब्दशास्त्रविशारदै: ॥ रसतरगिंणी, त्रयोविंशतरंग:, १७
रत्नं मणिर्द्वयोरश्मजातौ मुक्तादिकेऽपि। अमरकोष:, २/९/९३

6 अग्निपुराणे, २४६/१५

अपितु परस्परं पर्यायवाचिन: सन्ति। द्वयोरेव प्रयोग: प्रस्तरजातीयवज्रमरकत-माणिक्य-जीवजातीयमुक्ता-प्रवालादिनाञ्च कृतेऽभवत्।[1] इत्थं यदन्यं हर्षितं कुर्यात् तद् रत्नमिति।[2]

रत्नोत्पत्ति:

रत्नानामुद्भवविकासश्च कथमभवत्? अस्मिन् सन्दर्भे विभिन्नानि मतानि प्राप्यन्ते। तत्र केचन विद्वान्स: पौराणिकमान्यतां स्वीकुर्वन्ति, केचन विद्वान्स: भौतिकमान्यतामङ्गीकुर्वन्ति।

परम्परागतमान्यता

पृथ्वी रत्नगर्भा[3] इत्युच्यते, अत: स्पष्टमस्ति यत् रत्नानामुत्पत्ते: स्थलं पृथ्वी एव। तथापि रत्नानामुत्पत्ते: विषये मतद्वयं प्रचलितम्। एकस्मिन् वर्गेऽस्योत्पत्ति: पौराणिकदृष्ट्या अङ्गीक्रियते। द्वितीये वर्गेऽस्योत्पत्ति: बृहत्कालवर्षान्तरे भूमिगतानेकै: जीवाश्मभि: स्वीक्रियते। धर्मशास्त्रे पौराणिकोत्पत्ते: अनुसारं रत्नानामुत्पत्ति: असुरस्य शारीरिकावयवै: निर्दिष्टमस्ति।[4] देवताभि: प्रार्थनाकरणेन यदा बल: नामधेयोऽसुर: याज्ञीयपशुरूपेण प्रस्तुत:। तस्यां यज्ञभूमौ तस्य वध: जात:, तदा तस्मात् विभिन्नरत्नानामुत्पत्ति: जाता। तस्यासुरस्यास्थिभि: वज्र:, दन्तेभ्य: मुक्ता, रक्तात् माणिक्यम्, पित्ताद् मरकतमणि:, नेत्राभ्याम् इन्द्रनील:, रसात् वैदूर्य:, वसाया: कर्केतनम्, नखात् लहसुनिया, मेदात् स्फटिकम्, त्वच: पुष्परागस्योत्पत्ति: अभवत्।[5]

---

1 अमरकोष:, द्वितीयकाण्डम्, पृ.१२५

2 रमयति हर्षयतीति रत्नम् , हलायुधकोष:, पृ.५५९, शब्द०, चतुर्थभाग:, पृ.८८

3 अमरकोष:, द्वितीयकाण्डम्, पृ.१२५

4 तस्य सत्त्वविशुद्धस्य विशुद्धेन च कर्मणा।
कायस्यावयवा: सर्वे रत्नबीजत्वमायषु:॥ गरुड़पुराणे, ६८/४

5 अत्थिस्स जाय हीरय मुत्तिय दंताउ रुहिर माणिक्कं।
मरगयमणि पित्ताओ नयणाओ इन्दनीलो य॥
वइडुगो य रसाओ वसाउ कक्केयं समुप्पन्नं।
ल्हसणीओ य नहाओ फलियं मेयाउ संजायं॥
विद्रूमु आमिस्साओ चम्माओ पुंसराउ निप्पन्नो।
सुक्काउ य भीसम्मो रयणाणं एस उप्पत्ती॥ रयणपरिक्खायाम् (रत्नपरीक्षा), ठक्कुरफेरू:, गाथा ९-११

पारङ्गतशारीरिकशास्त्रज्ञैः आयुर्वेदिकोपचारदृष्ट्या रत्नानि यत्र-यत्र अङ्गेषूपचारार्थं धार्यन्ते तत् पुराणेषु प्रदर्शितोत्पत्त्या सर्वथानुकूलं वर्तते। यस्मादङ्गात् यद् यद् रत्नमुत्पन्नं पुरातनायुर्वेदशास्त्रे तस्य तस्य रत्नस्य तत्तदङ्गस्वास्थ्योपचारार्थम् उपयोगित्वं उपवर्णितम्।

तत्रापि मतद्वयमस्ति। केचन् स्वीकुर्वन्ति यत् इन्द्रः यदा बलासुरं हतवान् तदा तस्यास्थिभिः रत्नानि जातानि। अन्येषाम्मतमस्ति यत् दधीचिमुनेरस्थिभ्यः रत्नानामुत्पत्तिरभवत्[1] तथा हिमालयोऽपि रत्नानाम् उत्पत्तिः स्थलं मन्यते इति।[2] रत्नानां उत्पत्तिविषये अग्निपुराणे स्फटिकपद्मरागयोः सम्बन्धे बङ्गः कुरुविन्दश्च नाम आगच्छति।[3] अन्यशास्त्रेषु एतत् विषयकानि अनेकानि मतानि प्राप्यन्ते। गरुड़पुराणे[4] बृहत्संहितायां[5] च रत्नस्य उत्पत्तिः असुरस्य अङ्गप्रत्यङ्गात् मन्यते।

भौतिकमान्यता

अस्याः मान्यतायाः प्रमुखं कारणं वैज्ञानिकाधारोऽस्ति। यस्यानुसारं प्रायः सर्वाणि रत्नानि खनिजद्रव्याणि सन्ति। कानिचन रत्नानि जीवाश्मश्रेण्यामागच्छन्ति तथा केभ्यश्चन वर्षेभ्यः भूपरतेषु आकुञ्चिताः सन्ति, यत् विशेषरसायनानां सम्मिश्रणमस्ति। भूमौ कालान्तरे जायमानानां भूकम्पादिपरिवर्तनानां परिणामवशात् अवशेषाः मृत्कणादिभिः पिहिताः तानि कालान्तरे विभिन्नतत्त्वानां परस्परमेलनेन रसायनस्य मिश्रणरूपेण प्रतिष्ठितानि। एतत् वैज्ञानिकं

---

1 रत्नानि बलाद्दैत्याद्दधीचितोऽन्ये वदन्ति जातानि।
केचिद् भुवः स्वभावात् वैचित्र्यं प्राहुरुपलानाम्॥ बृहत्संहितायाम्, वज्रपरीक्षा, ८०/३

2 भास्वन्ति रत्नानि महौषधीश्च। कुमारसम्भवम्, १/२
अनन्तरत्नप्रभवस्य यस्य, हिमं न सौभाग्यविलोपि जातम्॥ कुमारसम्भवम्, १/३
रत्नाकरे युज्यत एव रत्नम्। कुमारसम्भवम्, ११/११

3 स्फटिकाः पद्मरागाः स्यू रागवन्तोऽतिनिर्मलाः।
जातवङ्गाः भवन्तीह कुरुविन्द समुद्भवाः॥ अग्निपुराणे, १४६/११

4 गरुड़पुराणे, ६८/१-८

5 बृहत्संहितायाम्, ८०/३

सत्यं यत् सर्वेषु रत्नेषु रसायनस्य मिश्रणं प्राप्यते। एतानि रत्नानि मुख्यतया खनिजपदार्था: सन्ति। प्रकृत्या विभिन्नप्रकारकाणां रासायनिकतत्त्वानां सम्मिश्रणात् विभिन्नस्थानेष्वेव तेषामुत्पत्तिर्भवति। अस्मादेव कारणाद् रत्नानां पिष्टिभस्मयो: औषधरूपेण प्रायोगिकवर्णनम् अस्माकं चरकसंहिता-सुश्रुतसंहिता-रसतन्त्रसमुच्चय-रसतन्त्रसारश्चेत्यादिषु आयुर्वेदग्रन्थेषु समुपलभ्यते।

रत्नानां प्रकारा: भेदा: वा

प्राय: सर्वेषु रत्नविषयकग्रन्थेषु नवरत्नानाम् उल्लेख: प्राप्यते, यथा- ठक्कुरफेरूमहोदयेन रयणपरिक्खाग्रन्थे (रत्नपरीक्षाग्रन्थे) लहसुनिया-कर्केतन-स्फटिक-भीसमकीक-फिरोजादिनि उपरत्नानि स्मील्लयते तेषां गणना षोडशसंख्यका स्वीकृता:।[1] प्रमुखेषु पञ्चरत्नेषु वज्र-माणिक्य-मुक्ता-नीलमणि-मरकतश्चोल्लेख: अपि प्राप्यते।[2] नवरत्नेषु वज्र-मुक्ता-प्रवाल-गोमेदक-इन्द्रनील-वैदूर्य-पुष्पराग-मरकत-माणिक्यरत्नानाञ्च गणना क्रियते।[3] एतेषां कानिचन उपरत्नानि अप्युल्लिख्यन्ते, यथा- लहसुनिया-कर्केतन-स्फटिक-भीसमाकीक-फिरोजा-वैक्रान्त-सूर्यकान्त-वज्र-मुक्ता-चन्द्रकान्तमणि-राजावर्ताश्च, एतेषु सप्तानां मणीनामपि उल्लेख: प्राप्यते।[4] अग्निपुराणे[5] रत्नानां संख्या सप्तत्रिंशत् (३७) सन्ति। यथोक्तम् -

---

[1] सुरेण पउमरायं मुत्तिय चंदेण विद्दुमं भूमे। मरगयमणीउ बुद्धे जीवेण य पुंसरायं च॥
सुक्केण गहिय वज्जं सणिंदनीलं तमेण गोमेयं। केएण य वेडुगं मुक्का तत्थेव सेस तहिं॥
रयणपरिक्खायाम्, गाथा १४-१५

[2] हिन्दूधर्मकोश:, पृ.३८१

[3] परीक्षकै: स्वयं राजा रत्नादीन्वीक्ष्यरक्षयेत्। वज्रमुक्ताप्रवालं च गोमेदश्चेन्द्रनीलक:॥
वैदूर्य: पुष्परागश्च पाचिर्माणिक्यमेव च। महारत्नानि चैतानि नव प्रोक्तानि सूरिभि:॥ शुक्रनीति:, ४/२/४०-४१

[4] वैक्रान्त: सूर्यकान्तश्च हीरकं मौक्तिकं मणि:। चन्द्रकान्तास्तथा चैव राजावर्तश्च सप्तम:॥
गरुडोद्गारश्चैव ज्ञातव्या मणयस्तवमी। पुष्परागो गोमेदश्च पद्मराग: प्रवालकम्॥
वैदूर्यञ्च तथा नील एते च मणयो मता:। यत्नत: संग्रहीतव्या रसबन्धस्य कारणात्॥
रसरत्नसमुच्चय:, ४/२-४

[5] अग्निपुराणे, २४७/१-६

रत्नानां लक्षणं वक्ष्ये रत्नं धार्यमिदं नृपैः।
वज्रं मरकतं रत्नं पद्मरागञ्च मौक्तिकम्॥
............................प्रशस्तं वज्रधारणम्॥

रत्नविषये अग्निपुराणे कथितं यत् सम्प्रति तेषां रत्नानां लक्षणमहं वच्मि यानि रत्नानि राज्ञां कृते धारणीयानि सन्ति। रत्नेषु वज्रं, मरकतं, पद्मरागं, मौक्तिकं, महानीलं, इन्द्रनीलं, वैदूर्यः, गन्धसस्यं, चन्द्रकान्तं, सूर्यकान्तं, स्फटिकं, पुलकं, कर्केतनं, पुष्परागं ज्योतिरसं, राजपट्टं, राजमयं, शुभसौगन्धिकं, गञ्जं, शङ्खं, ब्रह्ममयं, गोमेदं, रुधिराक्षं, भल्लातकं, धूलीमरकतं, तुष्यकं, सीसकं, पीलुं, प्रबालं, गिरिव्रजं, भुजङ्गमणिकं, वज्रमणिं, टिट्टिभिं, पिण्डः, भ्रामरः, उप्पलश्च सन्ति। बृहत्संहितायां रत्नानां संख्या द्वाविंशतिः (२२) सन्ति।[1] गरुड़पुराणे[2] - वज्रम्, मुक्ताफलम्, पद्मरागः, मरकतम्, इन्द्रनीलमणिः, वैदूर्यः, पुष्परागम्, कर्केतनः, पुलकः, रुधिराख्यः, स्फटिकः विद्रुमश्च सन्ति । युक्तिकल्पतरौ[3] रत्नानां गणना अग्निपुराणे उद्धृतमस्ति। किन्तु अग्निपुराणे वर्णितं गन्धः, भल्लातकः, धूली, तुत्थकः, पीलुतः, गिरिवज्रं, भास्करः, तित्तिरः, पित्तं, भ्रामरः, उप्पलः इति नाम्ना किमपि रत्नं न प्राप्तम्। अतः युक्तिकल्पतरौ एतेषां वर्णनं नास्ति। अत्र वर्णितः रत्नानां क्रमः एवमस्ति - पद्मरागं, वज्रं, विद्रुमः, गोमेदकः, मुक्ताः, वैदूर्यः, इन्द्रनीलमणिः, मरकतं, पुष्परागं, कर्केतनम्, भीष्मः, पुलकः, रुधिराख्यः, स्फटिकः, अयस्कान्तः, शंखश्च। एतेषु प्रथमाष्टौ मुख्यरत्नानि सन्ति।

एतेषां सर्वेषां रत्नानां ग्रहानुरूपविभाजनं कृतमस्ति, अर्थात् प्रत्येकं ग्रहाय रत्नमेकं निर्धारितं, यत् तज्जन्यारिष्टं दूरं कृत्वा शुभफलं प्रददाति। यथा - सूर्यस्य माणिक्यं, चन्द्रस्य

[1] बृहत्संहितायाम्, ८०/४-५
[2] गरुडपुराणे, अ. ६८-८०
[3] युक्तिकल्पतरुः, पृ.१२६

मौक्तिकं, भौमस्य प्रवाल:, बुधस्य मरकतमणि:, बृहस्पते: पुष्परागं, शुक्रस्य वज्रं, शने: नीलमणि:, राहो: गोमेद:, केतो: लसुनकं इति रत्नं भवति।[1]

रत्नानां वर्णव्यवस्था

नैकेषु ग्रन्थेषु यत्र नानाविधरत्नानां वर्णनं प्राप्यते तत्रैव वर्णानां विषयेऽपि विवरणं मिलति।[2] यथा - अग्निपुराणे यत्र वैदूर्यस्य नीलवर्णं रक्तवर्णञ्च वर्णितं किन्तु तत्र गरुड़पुराणे तस्य कृते नीलवर्णयुक्त: वंशकान्तिसदृश: वर्णं वर्णितमस्ति।[3]

रत्नानां गुणदोषपरीक्षा

इत्थं रत्नानां गुणदोषपरीक्षाविषयेऽपि नैकेषु ग्रन्थेषु अनेकानि रत्ननानि वर्णितानि तथापि तत्र रत्नेषु केवलं वज्र-मरकतमणि-स्फटिक-पद्मराग-मुक्ताफल-इन्द्रनीलमणि-वैदूर्यादिनां रत्नानां विशेषेण शुभलक्षणानि वर्णितानि। एतानि शुभलक्षणानि रत्नानां गुणेन सम्बद्धानि सन्ति। यथा -

वज्रम्

सर्वेषु रत्नेषु वज्रधारणं श्रेष्ठं मन्यते। पुराणानुसारं महाबलवत: वृत्रासुरस्य वधाय विष्णु: इन्द्रं परामृष्टवान्। यत् महातपस्विन: दधीचे: अस्थिभि: अस्त्रं निर्मेयम्। देवानां प्रार्थनया महामुनि: निजतनुं देवेभ्योऽर्पितवान्। इन्द्र: महामुनेरस्थिभि: वज्रं निर्माय वृत्रासुरं अहनत्। अस्त्रनिर्माणकाले पृथिव्यां पतितै: अस्त्रखण्डै: वज्रस्य खनिन: निर्मिता:।

यथोक्तं गरुड़पुराणे - येषु भूमिप्रदेशेषु कथञ्चित् असुरस्य अस्थिलेश: निपतति स्म।

---

[1] माणिक्यं दिननायकस्य विमलं मुक्ताफलंशीतगो:,
माहेयस्य च विद्रुमं मरकतं सौम्यस्य गारुत्मकम्।
देवेज्यस्य च पुष्परागमसुराचार्यस्य वज्रं शने:,
नीलं निर्मलमन्ययोश्च गदिते गोमेदवैडूर्यके॥ जातकपारिजात:, श्लोक: २१

[2] अग्निपुराणे, २४६/९, ११, १२, १५

[3] गरुड़पुराणे, ६९/२३

तेषु वज्रस्य उत्पत्ति: भवति।[1] रयणपरिक्खाग्रन्थे असुरदन्तात् वज्रस्य उत्पत्ति: मन्यते।[2]

उत्पत्तिस्थलम्

रत्नविषयकग्रन्थेषू पुराणेषु च अस्य उत्पत्ति: वर्णिता। यथा - रयणपरिक्खायां (रत्नपरीक्षायां) वज्रस्य हिमालय-सूर्पारक-कलिंग-मातंग-कौशल-सौराष्ट्र-पौण्ड्रदेशश्च आकरस्थानानि भणितानि।[3] इत्थं अर्थशास्त्रेऽपि वज्रस्य सभाराष्ट्रकं (मुम्बईविदर्भश्च), कौशलप्रदेश:, कास्तीरप्रदेश:, श्रीकटनपर्वते, उत्तरस्थमणिमन्तैपर्वते, इन्द्रवानकप्रदेश:, कलिङ्गप्रदेश: च आकरस्थानानि वर्णितानि।[4] बृहत्संहितायां वराहमिहिरोऽपि वज्रस्य वेणतट:, हेम:, मातङ्गक्षेत्रं, सौराष्ट्रं, पौन्ड्रक्षेत्रं, कलिङ्गं, कौशलप्रदेश:, वेणुगङ्गा इति सप्ताकरस्थलानि (प्राप्ति: स्थलानि) अवर्णयत्।[5] गरुड़पुराणे वज्रस्य हैम-मातङ्ग-सौराष्ट्र-पौण्ड्र-कलिङ्ग-कौशल-वेणातट-सौवीरश्च इति एतानि अष्टाकरस्थानानि वर्णितानि।[6]

लक्षणानि

अग्निपुराणे अस्य लक्षणस्य विषये वर्णितमस्ति यद् वज्रं जलं तरति, अभेद्यं भवति तथा च षट्कोणम् इन्द्रधनुरिव निर्मलप्रभम्, भारहीनं, सूर्यसमं दीप्तं, शुकवर्णं, स्निग्धं,

---

[1] तस्यास्थिलेशो निपपातु येषु भुव: प्रदेशेषु कथंचदेव।
वज्राणि वज्रायुधनिर्जिगीषोर्भवन्ति नानाकृतिमन्ति तेषु॥ गरुड़पुराणे, ६८/१६

[2] अस्थिस्स जाय हीरय मुत्तिय दंताउ रुहिर माणिक्कं॥ रयणपरिक्खायाम्, ९

[3] हेमंत सूरपारय कलिंग मायंग कोसल सुरठ्ठे।
पंडुर विसएसु तहा वेणुनई वज्जठाणाइं॥ रयणपरिक्खायाम्

[4] सभाराष्ट्रकं मध्यराष्ट्रकं कास्तीरराष्ट्रकं श्रीकटनकं मणिमन्तकमिन्द्रवानकं च वज्रम्।
खनि: स्रोत: प्रकीर्णकं च योनयं। अर्थशास्त्रे, २/२७/११, पृ. १२९

[5] वेणतटे विशुद्धं शिरीषकुसुमप्रभं च कौशलम्।
सौराष्ट्रकमाताम्रं कृष्णं सौर्पारकं वज्रम्।
ईषत्ताम्रं हिमवति मतङ्गजं वल्लपुष्पसङ्काशम्।
आपीतं च कलिङ्गे श्यामं पौण्ड्रेषु सम्भूतम्॥ बृहत्संहितायाम्, ७९/६-७

[6] गरुड़पुराणम्, ६८/१७

कान्तियुक्तं तथा विभक्तं भवति तच्छुभं मन्यते। यथोक्तम् -

अम्भस्तरति यद्वज्रमभेद्यं विमलं च यत्।
षड्कोणं शक्रचापाभं लघु चार्कनिभं शुभम्॥[1]

इत्थं स्थूलं स्निग्धं गुरु प्रहारसहं समकोटिकं भाजनलेखि तर्कुभ्रामि भ्राजिष्णु च प्रशस्तम्।[2] वज्रस्य कृते एका उक्ति प्रसिद्धा वर्तते यत् वज्रं अभेद्यम् अस्ति।[3] वज्रस्य वर्णविषये बृहत्संहितायां कथनमस्ति यत् -

रक्तं पीतं च शुभं राजन्यानां सितं द्विजातीनाम्।
शैरीषं वैश्यानां शूद्राणां शस्यतेऽसिनिभम्॥[4]
सर्वद्रव्यामेद्यं लघ्वम्भसि तरति रश्मिवत् स्निग्धम्।
तडिदनलशक्रचापोपमं च वज्रं हितायोक्तम्॥[5]

बृहत्संहितायां शुभवज्रस्य यानि लक्षणानि वर्णितानि तानि लक्षणानि अग्निपुराणसदृश: वर्तते। कौटिल्याऽर्थशास्त्रे वर्णितं यत् शिखररहित: तीक्ष्णकोणरहित: च व्रज: अप्रशस्त:।[6] रयणपरिक्खायां वज्रस्य काकपदं, बिन्दुयुक्त:, रेखायुक्त:, किलमलो, स्फुटिता:, एकश्रृंगा, वर्तुलाकार:, यवाकार:, हीनाधिकाकोणाश्च नाम्ना: एते नवदोषा: वर्णिता:।[7] वज्रपरीक्षाविषये गरुड़पुराणे वर्णितमस्ति यत् लोहात्, पुष्परागात्, गोमेदात्, वैदूर्यात्, स्फटिकात् वज्रस्य

---

1 अग्निपुराणम्, २४६/९,११,१२,१५

2 अर्थशास्त्रम्, २/२७/११, पृ. १२९

3 वज्रं न भिद्यते कैश्चिद्धि नत्त्यन्यान्मणींस्तु तत्। राजतरंगिणी, ४/५१, पृ. ७९

4 बृहत्संहितायाम्, ७९/११

5 बृहत्संहितायाम्, ७९/१४

6 नष्टकोणं निरश्रिपाश्वपिवृत्तं चाप्रशस्तम्। अर्थशास्त्रम्, २/२७/११, पृ. १२९

7 कागपग बिंदु रेहा समला फुट्टा य एगसिंगा य।
वट्टा य जवाकारा हीणाहियकोण नव दोसा॥ रयणपरिक्खायाम्, २५

प्रतिरूपाणि कुशलाः जनाः कुर्वन्ति।[1] बृहत्संहितायां विविधवर्णानां वज्राणां उल्लेखो प्राप्यते।[2] गरुड़पुराणे विविधाकरस्थानात् वज्रस्य विविधवर्णानि भवन्ति।[3] गरुड़पुराणे एवं बृहत्संहितायाम् उभयोः आकरस्थानानि समानमेव तथापि वज्रस्य वर्णविषये वैविध्यं प्राप्यते। यथा गरुड़पुराणे सौवीरक-वज्रम् श्वेतवर्णस्य तथा च बृहत्संहितायां वज्रस्य वर्णं श्यामः वर्णितम्।

मरकतमणिः

लोभान्मरणमनादृत्य तस्मिन् रत्ने प्रवर्तते इति मरकतमिति स्मरन्तीति वृद्धाः।[4] मरकतविषये उक्तम् - मरकतस्य गुणाः बल्यविषधनत्वादयः। अत्र प्राचीनाः -

ज्वरछर्दिविषश्वाससन्निपातग्निमान्द्यनुत्।
दुर्नामिपाण्डुशोफघ्नं ताक्ष्यंमोजोववर्धनम्॥[5]

मरकतमणिः भस्म-बलवर्धकं, शरीरगतं विषनाशकं, पाचकाग्निप्रदीपकं, ओजोवर्धकं, जननाङ्गनां कृते बलवर्धकं पाण्डुरोगस्य तथा शोधरोगनाशकः भवति। अतएव श्वासरोगस्य गुदजामस्य, सन्निपातज्वरस्य च नाशको भवति मरकतमणिः।

अग्निपुराणे श्रेष्ठमरकतमणिविषयेऽपि वर्णनं प्राप्यते, तत्र उल्लिखितमस्ति यत्-

शुकपक्षनिभः स्निग्धः कान्तिमान्विमलस्तथा।
स्वर्णचूर्णनिभैः सूक्ष्मैर्मरकतश्चबिन्दुभिः॥[6]

---

[1] अयसापुष्परागेण तथा गोमेदकेन च।
वैदूर्यस्फटिकाभ्यो च काचैश्चापि पृथग्विधैः।
प्रतिरूपाणि कुर्वन् वज्रस्य कुशलाः जनाः॥ गरुड़पुराणम्, ६९/४५

[2] बृहत्संहितायाम्, ८०/१४

[3] गरुड़पुराणम्, ६८/३०

[4] रत्नविमर्शः, पृ.६१

[5] रसरत्नसमुच्चयः, ४/२३

[6] अग्निपुराणम्, २४६/१०

अर्थात् शुकपक्षनिभ: स्निग्ध:, कान्तिमान्, विमल:, सुवर्णचूर्णसदृशसूक्ष्मबिन्दुभिर्युक्त: मरकतमणि: श्रेष्ठो भवति। इत्थं रसरत्नसमुच्चयेऽपि वर्णितं यत्[1] हरिद्वर्णं गुरुं स्निग्धं स्फुरद्रश्मियुक्त: सूर्यकान्तिसदृश:, स्निग्धं, ताक्ष्यगात्रं मरकतमणि: श्रेष्ठो भवति। अत्रेदमप्यवेधयं यत् रुक्ष:, कान्तिरहित:, विकृताकार:, कर्कश:, लघुभार:, भयावह:, मणि: त्याज्य: भवति।[2] बृहत्संहितायामपि[3] मरकतमणे: लक्षणानि वर्णितानि यत् शुक-वंशपत्र-कदली-शिरीषपुष्पप्रभायुक्तो मरकतमणि: श्रेष्ठो भवति। गरुड़पुराणेऽपि[4] बृहत्संहितासदृशं वर्णनं प्राप्यते। कल्हारशष्पकभुजगंभुजाचपत्रप्राप्तत्विषो मरकता: शुभदा भवन्ति।

स्फटिकः पद्मरागश्च

कावेरी-विन्ध्य-यवन-चीन-नेपालादिदेशेषु यत्र-यत्र असुरस्य मेदाख्यावयवा: पतिता: तत्र-तत्र तेभ्य: स्फटिकान्युत्पन्नानि।[5]

अग्निपुराणे[6] स्फटिकपद्मरागयोश्च वर्णविषये वर्णितम् यत् -

स्फटिकजा: पद्मरागा: स्यू रागवन्तोऽतिनिर्मला:।
जातवङ्गा भवन्तीह कुरुविन्दसमुद्भवा:॥

अर्थात् इमौ मणी निर्मलौ अरुणिमा आभायुक्तौ भवत:। इमौ मणी बङ्गदेशे कुरुविन्दप्रदेशे च उद्भवत:। पद्मरागस्य अन्यत् नाम माणिक्यम् इति। इत्थं अर्थशास्त्रेऽपि[7]

---

[1] हरिद्वर्णं गुरुं स्निग्धं स्फुरद्रश्मिचयंशुभम्।
मसृणं भासुरं ताक्ष्यं गात्रं सप्तगुणं मतम्॥ रसरत्नसमुच्चय:, ४/२१

[2] रसतरङ्गिणी, २३/१०६

[3] शुकवंशपत्रकदलीशिरीष कुसुमप्रभं गुणोपेतम्।
सुरपितृकार्ये मरकतमतीवशुभदं नृणां विधृतम्॥ बृहत्संहितायाम्

[4] तत्राकठोरशुककण्ठशिरीषपुष्पखद्योतपृष्ठचरशाद्वशैवलानम्। गरुड़पुराणम्

[5] गरुड़पुराणम्, ८०/१

[6] अग्निपुराणम्, २४६/११

[7] शुद्ध: स्फटिक: मूलाटवर्ण: शीतवृष्टि: सूर्यकान्तश्च। अर्थशास्त्रम्, अ. २/प्र. २७/ अ. ११, पृ. १२८

वर्णविषये वर्णितं यत् स्फटिकं शुद्धं मूलाटवर्णसदृशं भवति। स्फटिकमणि: यदा जले स्यात् तदा समगुणवत्ताधारेण अदृश्य: भवति यथा नैषधकार: वदति -

यद्विन्दुश्रियमिन्दुरचति जलं चविश्यदृश्येतरो।
यस्यासौ जलदेवता स्फटिकभूर्जागियागेश्वर: ॥ [1]

बृहत्संहितायानुसारेण स्निग्ध: कान्तिदीप्त:, शुभ्र:, गुरु:, शोभनाकार:, मध्ये प्रभायुक्त:, अतिरक्तवर्णयुक्त: तथा च श्रेष्ठगुणयुक्त: पद्मरागमणि: शुभो भवति।[2] बृहत्संहितायां पद्मरागस्य इत्थं उत्पत्तिर्विषये कथितम् -

सौगन्धिककुरुविन्दस्फटिकेभ्य: पद्मरागसम्भूति:।
सौगन्धिकजा भ्रमराञ्जनाब्जजम्बूसद्युतय: ॥
कुरुविन्दभवा: शबला मन्दद्युतयश्च धातुभिर्विद्धा:।
स्फटिकभवा द्युतिमन्तो नानावर्णा विशुद्धाश्च ॥

गरुड़पुराणे पद्मरागस्य वर्णं रक्तपद्मसदृशम् अकथयत्।[3]

मुक्ताफलम्

रक्त-पीत-सित-श्यामच्छविर्मुक्ता चन्द्रस्य प्रीतिकरो भवति।[4] अग्निपुराणे मौक्तिकविषये वर्णितम् यत्-

सौगन्धिकोत्थ काषाय मुक्ताफलास्तु शुक्तिजा:।
विमलास्तेभ्य उत्कृष्टा ये च शङ्खोद्भवा मुने॥
नागदन्तभवाश्चाग्र्या: कुम्भसूकरमत्स्यजा:।
वेणु नागभवा: श्रेष्ठा मौक्तिकं नागजं वरम्॥

---

[1] नैषधचरितम्, १२/३८ उत्तरार्द्धे

[2] बृहत्संहितायाम्, ८३/३

[3] गरुड़पुराणम्, ६८/१९२

[4] रक्तपीतसितश्यामच्छविर्मुक्ता प्रिया विधो:। शुक्रनीतौ, ४/२/४२, पृ. २४१

वृत्तत्वं शुक्लता स्वाच्छयं महत्वं मौक्तिके गुणा: ।[1]

अर्थात् सौगन्धिकं विमलं काषायं शुक्तिजं मौक्तिकं भवति। सामान्यतया मुक्ताफलं शूक्तिजं भवति। परन्तु शङ्खोद्भवं मुक्ताफलं तदपेक्षया निर्मलमुत्कृष्टं च भवति। हस्तिदन्तसमुद्भवं कुम्भस्थलोद्भवं सूकर-मत्स्य-वेणुनागजातं मेघजातं च मुक्ताफलमत्यन्तश्रेष्ठं भवति। मुक्ताफले वृत्तत्वं, शुक्लत्वं, स्वच्छता, महत्ता चैते गुणा: भवन्ति। बृहत्संहितायामपि मुक्ताविषये वर्णितं यत् हस्ति-भुजंग-शूक्ति-मेघ-वंश-मत्स्य-शूकरात् उत्पन्नोऽयं मौक्तिकं बहुसाधु वर्तते।[2] अर्थशास्त्रानुसारेण स्थूलं, वृत्तकारं, निस्तलं, स्वच्छं, शोभनं, गुरुं, स्निग्धं, अस्फुटितं च मुक्ताफलं सुशोभितं भवति।[3] गरुड़पुराणेऽपि मुक्ताफलस्य शुभगुणानि वर्णितानि।[4]

इन्द्रनीलमणि:

असितो घनमेघसदृश: इन्द्रनीलो शने: प्रीतिकर: भवति।[5] अग्निपुराणे इन्द्रनीलमणिकृते वर्णितम् यत्-

इन्द्रनीलं शुभं क्षीरे राजते भ्राजतेऽधिकम् ॥

इन्द्रनीलमणि: यदि दुग्धे स्थाप्यते तदा स अत्यधिकं प्रकाशितं सुशोभितश्च जायते। यद्रत्नं स्वप्रभावेण निखिलान् रञ्जयति तदमूल्यं ज्ञेयम्।[6]

---

[1] अग्निपुराणम्, २४६/१२-१४

[2] द्विपभुजगशुक्तिशखांभ्रवेणुतिमिसूकरप्रसूतानि।
मुक्ताफलानि तेषां बहु साधु च शुक्तिजं भवति॥ बृहत्संहितायाम्, मुक्ताफलपरीक्षा, ८१/१-२, पृ. २७३

[3] स्थूलं वृत्तं निस्तलं भ्राजिष्णु श्वेतं गुरु स्निग्धं देशविद्धं च प्रशस्तम्।
अर्थशास्त्रम्, कोषप्रवेश्यरत्नपरीक्षा, अ.२/२७/११, पृ. १२६

[4] गरुड़पुराणम्, ६८/४२-४३, पृ. १९१

[5] शुक्रनीतौ, ४/२/४५, पृ. २४१

[6] अग्निपुराणम्, २४६/१४-१५

रयणपरिक्खायां इन्द्रनीलस्य नवाभेदा: वर्णिता:। ते च- नील:, घनसदृश:, मयूरकण्ठसदृश:, अलसीसदृश:, गिरिकर्णसदृश:, भ्रमरपक्षसदृश:, श्यामवर्ण: कोकिलग्रीवासदृशश्च।[1] एवमेव गरुड़पुराणे दानवाधिते: नेत्राभ्यां तत्रैव समुद्रतटे इन्द्रनीलान्युत्पन्नानि। तत्र इन्द्रनीलकृते महानीलशब्दस्य उच्चारणं भवति।[2]

वैदूर्य:

असुरस्य घनगर्जनेन वैदूर्यस्योत्पत्ति: अभवत्।[3] अग्निपुराणे वैदूर्यकृते वर्णितं यत् -

नीलरक्तन्तु वैदूर्य्यं श्रेष्ठं हारादिकं भजेत्।[4]

अर्थात् नीलाभ: रक्ताभश्च वैदूर्यमणि: श्रेष्ठ: कथ्यते। श्रेष्ठं वैदूर्यं हारादिके श्रेष्ठं भवतीति। उत्तमवैदूर्यमणि: स्निग्धं भास्करं मार्जारनेत्रसमं स्फूर्तम् अस्योपरि शुक्रवर्णस्यैकं वृत्तं यज्ञोपवीतसदृशं चिह्नं च भवति।[5]

अर्थशास्त्रे वैदूर्यमणे: भेदा: वर्णिता: तत्र कथितं यत् उत्पलवर्णसदृश:, शिरीषपुष्पसदृश:, उदकवर्णसदृश:, वंशरागसदृश:, शुकपत्रवर्णसदृश:, पुष्परागसदृश:, गोमूत्रसदृशश्च गोमेदक: भवति।[6]

अग्निपुराणे विद्रुम: केषां केषां नक्षत्राणां धारणीयम् एतद्विषये वर्णितं यत् -

---

[1] नील घण मोरकंठ य अलसी गिरि कन्नकुसुमसंकासा।
अलिपंखकसिण सामल कोइलगीवाभ नव छाया॥ रयणपरिक्खायाम्, ९८

[2] गरुड़पुराणम्, अ. ७२

[3] कल्पान्तकालक्षुभिताम्बुराशेर्निर्ह्रादकल्पाद्दितिजस्य नादात्।
वैदूर्य्यमुत्पन्नमनेकवर्णं शोभाभिरामद्युतिवर्णबीजम्॥ गरुड़पुराणम्, ७३/२

[4] अग्निपुराणम्, २४६/१५

[5] रत्नविमर्श:, पृ. २०५

[6] वैदूर्य उत्पलवर्ण: शिरीषपुष्पक: उदकवर्णो वंशराग:।
शुकपत्रवर्ण: पुष्परागो गोमूत्रको गोमेदक:। अर्थशास्त्रम्, २/२७/११, पृ. १२७

रेवत्यश्विधनिष्ठासु हस्तादिषु च पंचसु।
शंङ्खविद्रुमरत्नानां परिधानं प्रशस्यते॥[1]

अनेन प्रकारेण वक्तुं शक्यते यत् अग्निपुराणे १५ श्लोकेषु ३७ रत्नानां उल्लेखो वर्तते। परञ्च वज्र-मुक्ता-मरकत-स्फटिक-पद्मराग-इन्द्रनील तथा वैदूर्याणां रत्नानां वर्णनं संक्षिप्तरूपेणैव प्राप्यते। पुराणेषु अन्यतमे गरुड़पुराणे रत्नशास्त्रस्य विशद्वर्णनं प्राप्यते तथापि अग्निपुराणस्य रत्नविषयकवर्णनं महत्त्वपूर्णमस्ति।

रत्नधारणस्य प्रयोजनम्

रत्नधारणस्य किं प्रयोजन्? विषयेऽस्मिन् अग्निपुराणे वर्णितमस्ति यत् -

सुवर्णप्रतिबद्धानि रत्नानि श्रीजयादिके।[2]

साधारणतया रत्नधारणं शुभतायाः मङ्गलस्य च प्रतीकं मन्यते। यदि कोऽपि मनुष्यः रत्नं संस्पृश्य प्रसन्नः भूत्वा गृहात् प्रस्थानं करोति, तदा तस्य सर्वाः मनोकामनाः पूर्णाः भवन्ति।[3] इतोऽपि रत्नधारणाद् सूर्यादिभ्यः नवग्रहेभ्य उत्पन्नाः समेषां कष्टाः नष्टाः भवन्ति। तथा च दीर्घायुरारोग्योः प्राप्तिर्भवति। रत्नं सौभाग्योदयकारकं तथा च धारणकर्तारं शुभमनुकूलं फलं प्रददाति। येन रत्नधारकं धैर्योत्साहस्य प्राप्तिर्भवति। भूतपिशाचादयश्च न प्रभावयन्ति।[4] एवं प्रकारेण स्वकान्तिवर्णाभाभिः युक्तं निर्दोषरत्नं लक्ष्मीपुष्टिकीर्तिशौर्यायुष्यं च प्रददाति।[5]

---

[1] अग्निपुराणम्, १२१/३२

[2] अग्निपुराणम्, २४७/७

[3] नास्पृष्ट्वा रत्नाज्यपूज्यमंगलसुमनसोभि निष्कामेत्। चरकसंहितायाम्, ८/२२
धन्यं मंगल्यमायुष्यं श्रीमद्व्यसनसूदनम्।
हर्षणं काम्यमोजस्य रत्नाभरणधारणम्॥ चरकसंहितायाम्, सूत्रस्थानम्, ५/९७

[4] सूर्यादिनिहानिग्रहापरहणं दीर्घायुरारोग्यदं
सौभाग्योदयभाग्यवश्यविभवोत्साहप्रदं धैर्यकृत्।
दुश्छायाचलधूलिसंगतिभवाऽलक्ष्मीहरं
सर्वदा रत्नानां परिधारणं निगदितं भूतादिनाशनम्॥ रसरत्नसमुच्चयः, ४/८३

[5] यथावर्णं यथाच्छायं रत्नं यद्दोषवर्जितम्। श्रीपुष्टिकीर्तिशौर्यायुष्करमन्यदसत्॥ शुक्रनीतौ, ४/२/५१

एवं माणिक्यादिरत्नधारणेन विविधकष्टेभ्य: मुक्तिर्भवति। अत: कष्टनिवृत्यर्थं सूर्याद्यानवग्रहान् अनुकूलङ्कर्तुं रत्नमवश्यं धारणीयम्।[1] शकुनविज्ञानेऽपि रत्नानां दर्शनमत्यन्तं लाभप्रदं निर्दिष्टम्।[2]

तत्रोक्तमस्ति प्रयाणकाले यदि रत्नदर्शनं भवेत् तदा मङ्गलशकुन: भवति। मणिधारणेन श्रेष्ठत्वं प्राप्यते।[3] तथेदं शत्रूणां पराजयकत्रि दुष्टानां नाशकत्रि भवति। अत: शत्रूणां नाशार्थं राष्ट्रोन्नत्यर्थं मणिधारणमवश्यं करणीयम्।[4] अस्य धारणेनैव इन्द्रदेवस्योन्नति: जाता।[5]

आयुर्वेदग्रन्थेष्वस्य महिमा भस्मपिष्टिरूपेण अतिप्रसिद्धोस्ति। सहस्रेभ्य: वर्षेभ्य: रत्नानां रसायनक्रियया असाध्यरोगाणां निवृत्यर्थं प्रयोग: क्रियते। रत्नानि कथमस्मान् लाभं ददति? एतेषां प्रयोगोऽस्माभि: किमर्थं क्रियते? रत्नानि तु केवलं सौन्दर्यनियामकानि तानि भाग्यवर्धकानि न भवितुं शक्नुवन्ति। समाजस्य बौद्धिकवर्गेण एतादृशा: अनेके प्रश्ना: तर्काश्च प्रस्तूयन्ते। एतादृशानां प्रश्नानां प्रत्युत्तरे तत्रोच्यते, यत् मुख्यरूपेण ग्रहाणां संख्या सप्त वर्तते। राहुकेतौ तमोग्रहौ मन्येते। इत्थं सूर्यात् नि:सृतरश्मिणां संख्याऽपि सप्त एव वर्तते। एता: सप्तरश्मय: विशिष्टवर्णैराच्छादित:, यत् श्वेतादिनां सप्तवर्णानां प्रतिनिधित्वं कुर्वन्ति। भारतीयज्यौतिषशास्त्रे सप्तग्रहानामपि विशिष्टवर्णा: निर्धारिता: सन्ति। यथा - सूर्यस्य रक्त-श्यामोऽर्थात् पाटलवर्ण:, चन्द्रमस: श्वेत:, भौमस्य रक्तगौर:, बुधस्य दूर्वाऽर्थात् हरित्, गुरो: गौरवर्ण:, शुक्रस्य सितोऽर्थात् उज्ज्वल:, शने: कृष्ण:, राहोरतिनील:, केतो: विचित्रद्युतिरर्थात्

---

[1] हिन्दूओं का रत्न विज्ञान, पं. जानकीनाथ शर्मा, हिन्दू-संस्कृति अंक, कल्याण।

[2] सुवर्णे दिव्यरत्ने च वीणायां पटहे तथा।
बद्धे चैव पशौ दृभटे यात्रा भवति सिद्धिदा॥ चरकसंहितायाम्, ४/६६

[3] स मायमधिरोहतु मणि: श्रेष्ठयाय मूर्धत:। अथर्ववेद:, १०/३/६/३१

[4] अभीवर्तो अभिभव: सपत्नक्षयणो मणि:।
राष्ट्राय मह्यं बहयतां सपत्नेभ्य: पराभुवे॥ अथर्ववेद:, १/२९/४

[5] अभीवर्तेन मणिना येनेन्द्रो अभिवावृधे।
तेनास्मान् ब्रह्मणस्पतेऽभि राष्ट्राय वर्धय॥ अथर्ववेद:, १/२९/५

नानावर्णमिश्रित: वर्णो भवति।[1] एतेषां वर्णानामनुरूपं सर्वेषां ग्रहाणां रत्ननिर्धारणं कृतमस्ति। ''यत्पिण्डे तद्ब्रह्माण्डे'' इत्याधारेण मन्यन्ते यत् सृष्टौ यत् किमपि घटनाक्रमो भवति तत् मनुष्योऽपरि अन्योऽन्याश्रित-सम्बन्धकारणात् अवश्यं प्रभावयति। अत: जातकेन यत् रश्मय: बलं वा जन्मकाले न प्राप्तं तदेतेषु रत्नेषु निहितवर्णेभ्य: रासायनिकसम्मिश्रणेभ्यरुत्पन्नं कर्तुं शक्यते, येन ग्रहा: स्ववास्तविकं बलं पुन: प्राप्नुयु: तथा जातकायानुकूला: भवेयु:। केचन विद्वांसोऽस्य खण्डनं कृत्वा तर्कं प्रस्तुवन्ति यत् लघुखण्डेन रत्नं सम्पूर्णशरीरं तथा च आकाशीयबृहद्ग्रहान् कथं नियन्त्रितं कर्तुं तथा च बलं प्रदातुं शक्यते? तत्र आधुनिकविज्ञाने तु वयं वक्तुं शक्नुम: यत् अमुक टेबलेट शरीरान्तस्थ अमुक स्थानङ्गत्वा अमुक रोगं दूरङ्कर्तुं शक्नोति, परञ्च रत्नमेकं विशालं ग्रहम् अतिदूरात् कथं बलप्रदानं करिष्यति? अस्य प्रत्युत्तरे उच्यते यत् ग्रहाणां रश्मयोऽस्मान् प्राकृतिकरूपे प्राप्यन्ते, परञ्च ता: रश्मयोऽस्माकं शरीरस्थ त्वक्-रूपी बाह्यावरणेन अवरुद्ध्यन्ते। येन रश्मिणां बलमाप्तुं बाधा उत्पद्यते। परञ्च रत्नं पारदर्शी भवति, तत् ग्रहशरीरयोर्मध्ये योजकरूपत्वेन कार्यं कर्तुं शक्नोति। यतोहि विज्ञानस्य सर्वमान्यसिद्धान्तोऽयं वर्तते यत् दर्पणात् गच्छन् कोऽपि रश्मि: परिवर्तितो न भवति, अपितु निर्विकारस्पृश्यनाडीतन्त्रमान्दोलयति, तेन शरीरे ग्रहै: यद्बलं जन्मकालेऽपूर्णमासीत्, तस्य पूर्ति: कर्तुं शक्यते।

रत्नधारणस्य विधानम्

रत्नधारणविषये प्रामुख्येन मतद्वयं विज्ञैरङ्गीकृतम्। प्रथममङ्गुलीयकरूपेणाङ्गुलीषु हस्ते धारणीयं, द्वितीयं स्रग्रूपेण इति ग्रीवायां धारणम्। गलप्रदेशे लॉकेटरूपेण इति धारणमित्यस्य कृते विदुषां तर्कोऽयं यत् ग्रीवायां धारणेन रत्नं सदैव हृदयसन्निकटे तिष्ठति, तथा हृदयमेव सम्पूर्णशरीरस्य तथा जीवनस्य सञ्चालनङ्करोति। यदि रत्नं हृदयसमीपे भविष्यति तर्हि ग्रहै: प्रदत्त: रश्मय: शरीरस्य मुख्याङ्गेन हृदयेन सम्बद्धङ्करिष्यन्ति, तदाऽपेक्षाकृताधिकाधिकप्रभावो भविष्यति। एवमेव विद्वांस: वदन्ति यत् लॉकेटरूपेण धारणेन रत्नस्य लाभोऽपि भवति।

---

[1] जातकपारिजात:, ग्रहस्वरूपगुणाध्याय:, श्लोक: ७

स्नानकाले रत्नस्पृष्टं जलं सम्पूर्णं शरीरं प्रक्षालयति। येन रत्ननिहितसम्पूर्णशक्तीनां प्राप्तिर्भवति। अत: रत्नधारणं गलप्रदेशे लॉकेटरूपेण कर्तव्यमुचितमेव।

द्वितीयमते केचन् विद्वांस: रत्नमङ्गुलीयकरूपेण हस्ते धारणस्य मतं प्रस्तुवन्ति। मतस्यास्य मण्डनकर्तृणां तर्कोऽस्ति यत् अङ्गुल्यां धारणाद् रत्नं शरीरं सदैव स्पर्शं करिष्यति येन ग्रहै: प्रदत्तरश्मिणां सम्पर्कं भविष्यति, परञ्च लॉकेटरूपेण धारणाद् रत्नं सदैव शरीरं स्पर्शं न करिष्यति, बारम्बारं शरीराद् विच्छेद: भविष्यति। यथा बारम्बारं विद्युद्विच्छेदेन सम्बन्धितोपकरणं निरन्तरतया सञ्चालयितुं काठिन्यमुद्भवति तद्वद् अत्रापि सैव प्रक्रिया अनुसर्तव्या। यदि बारम्बारं रत्नानां शरीराद् विच्छेदो भविष्यति तदा रत्नानां समुचितप्रभाव: जातकेभ्य: न प्राप्यते। तथा च अङ्गुलीयके सदैव शरीरे स्पर्शं करिष्यति। अतोऽङ्गुलीयकरूपेणाङ्गुलीषु रत्नधारणं कर्तव्यम्।

अस्मिन्नेव क्रमेऽस्य मतस्य पुष्टिर्भवति यत् प्राचीनकाले धनाढ्यवर्ग: एव रत्नधारणं अकरोत्। तस्मिन् काले अधोवस्त्रातिरिक्तम् ऊर्ध्ववस्त्ररूपेण उत्तरीयस्य प्रचलनमासीत्। अत: ते रत्नं हृदयसन्निकटे मालारूपेण ग्रीवायां धारणं कुर्वन्ति स्म। परञ्च वर्तमानकाले वस्त्रशैल्यां परिवर्तनं जातमस्ति। वस्त्रावरणं ग्रहै: प्रदत्तरश्मय: रत्नं प्रति गमनाद् अवरोधङ्करोति। अतोऽङ्गुलीयकरूपेण रत्नधारणस्य प्रचलनम् अभवत् यत् युक्तियुक्तमस्ति।

अस्माकं मते सिद्धान्तद्वयमपि सम्यक्। रत्नधारणं कुत्र कर्तव्यमित्येव केवलं नास्ति विचारणीयो विषय: अपितु रत्नस्य शुद्धताया: निर्दुष्टताया: आकारस्य चापि निर्णय: महत्वपूर्ण: भवति। रत्नधारणाद् पूर्वं केचन विद्वांस: रत्नं हस्तेऽथवा स्वसमीपे संस्थाप्य किञ्चित् कालं यावत् परीक्षणस्य निर्देशं कुर्वन्ति। उपर्युक्तपद्धतय: कथं कार्यं करिष्यन्ति? तदर्थं रत्नधारणे शुद्धता, निर्दुष्टता, समुचिताकार: च अत्यन्तम: अपेक्षते। यतोहि दोषयुक्तानुचिताकारयो: रत्नस्य धारणाद् हानिर्भवति।

राश्यानुसारं रत्नधारणम्

अस्मिन् सन्दर्भे सूर्यचन्द्रराशिद्वययोः कृते मतभेदोऽस्ति। पाश्चात्य जगति सूर्यराशेः प्रामुख्यमस्ति, परन्तु भारतीयज्यौतिषं चन्द्रराशिं प्रमुखं स्वीकरोति। वयमवलोकयामश्चेत् सूर्यराशेः प्रभावः चन्द्रराशेरपेक्षया न्यूनं भवति। अस्य कारणानां विवेचनं क्रियते चेत् शास्त्रेषु सूर्य आत्मनः चन्द्रमाः मनसः कारकमस्ति, तथा च शरीरे मनसः प्रभावो आत्मनोऽधिकं भवति। द्वितीयमते चन्द्रमा भूमेः सर्वाधिकसन्निकटोऽस्ति। चन्द्रमसः गतिरपि तीव्रा अतः चन्द्रराशिं स्वीकुर्मश्चेत् उत्तमं भविष्यति। केचन नामराशेराधारेणापि रत्ननिर्धारणं कुर्वन्ति। अस्मिन् विषये तर्कोऽयमस्ति यत् यदि जन्मराशेर्ज्ञानं न भवेत् तदा नामराशेर्ग्रहणं कर्तव्यम्। येन नाम्ना प्रसुप्तो बुध्यते। जागृतं भवेत् वा तद् नामराशेर्ग्रहणं नास्ति इति असङ्गतम्। सर्वमान्यसिद्धान्तानुसारं यदि चन्द्रराशेर्ज्ञानमस्ति तदा चन्द्रराशिरेव स्वीकर्तव्यः। अस्याभावे नामराशेर्ग्रहणम्। प्रत्येकराशेः स्वामि-ग्रहाधारेण रत्नं निर्धारितमस्ति, यत् बलं प्रदात्तुं समर्थोऽस्ति।

सन्दर्भग्रन्थाः

1. अग्निपुराणम्, चौखम्बासंस्कृतसंस्थानम्, वाराणसी, १९९८ ई.
2. अर्थशास्त्रम्, कौटिल्यप्रणीतम्, वाचस्पतिगैरोला, चौखम्बाविद्याभवनम्, वाराणसी, २००० ई.
3. अमरकोषः, अमरसिंहः, चौखम्बासंस्कृतसंस्थानम्, वाराणसी, वि. सं. २०७२
4. आयुर्वेदप्रकाशः श्रीमाधवविरचितः, चौखम्बाविद्याभवनम्, वाराणसी, १९६२ ई.
5. ऋग्वेदः, नागप्रकाशनम्, जवाहरनगरम्, नवदेहली, २००० ई.
6. कुमारसम्भवम्, चौखम्बासंस्कृतसीरिजः, वाराणसी, २०१३ ई.
7. गरुड़पुराणम्, कृष्णद्वैपायनव्यासविरचितम्, वेंकटेश्वरप्रेस, मुम्बईनगरम्, २००९ ई.
8. चरकसंहिता, चरकः, सं.-डॉ ब्रह्मानन्द त्रिपाठी, चौखम्बा सुरभारतीय प्रकाशन, २००० ई.
9. जातकपारिजातः, श्रीदैवज्ञवैद्यनाथविरचितः, टीका- श्रीकपिलेश्वर शास्त्री, चौखम्बा संस्कृत संस्थान, वाराणसी, २०१३ ई.

10. श्रीमद्देवीभागवतम्, खेमराजश्रीकृष्णदासः, लक्ष्मीवेंकटेश्वरप्रेस, कल्याणम्, मुम्बई, २०१८ ई.
11. नैषधीयचरितम्, श्री हर्षः, निर्णयसागरप्रेस, बम्बई नगरम्, १९५३ ई.
12. बृहत्संहिता, भाग-१, सं. कृष्णचन्द्रद्विवेदीः, सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वाराणसी, १९९६ ई०
13. बृहत्संहिता, भाग-२, सं. कृष्णचन्द्रद्विवेदीः, सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वाराणसी, १९९६ ई०
14. भावप्रकाशः, श्रीजीवनाथदैवज्ञप्रणीतः, व्याख्याकारः श्री पं पुष्पलाल झा, चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, वाराणसी, १९९८
15. मत्स्यपुराणम्, श्री लक्ष्मीवेंकटेश्वर प्रेस, बम्बई, सं. १९८० ई.
16. मुहूर्तचिन्तामणिः, रामदैवज्ञः, व्या.- विन्ध्येश्वरी प्रसाद द्विवेदी, डॉ. ब्रह्मानन्द त्रिपाठी, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी, २००९
17. युक्तिकल्पतरुः, भोजराजविरचितः, प्रतिभाप्रकाशनम्, नवदेहली, २००८ ई.
18. रसरत्नसमुच्चयः, वाग्भट्टाचार्यविरचितः, चौखम्बासंस्कृतसंस्थानम्, वाराणसी, २०१९ ई.
19. रत्नविमर्शः, सुरेन्द्रकुमारपाण्डेयः, इलाहाबाद, २००० ई.
20. रयणपरिक्खा, रत्नपरीक्षादिसप्तसंग्रहः, राजस्थानप्राच्यविद्याप्रतिष्ठानम्, १९६१ ई.
21. रत्नप्रदीपः, डॉ गौरीशंकरकपूरः, गोयल एण्ड कम्पनी, दिल्ली, १९७४ ई.
22. रत्नपरिचयः जगन्नाथभसीनः, रंजन पब्लिकेशन्स, नई दिल्ली, १९९७ ई.
23. रत्नप्रकाशः, ले. राजरूपटांकः, दुलीचन्दटांकः, जौहरीबाजारः, जयपुरम्, वि.सं. २०३५
24. रसतरंगिणी, चौखम्बासुरभारतीप्रकाशनम्, वाराणसी, २०१९ ई.
25. शुक्रनीतिः, स्वामी जगदीश्वरानन्द सरस्वती, ऋषि देवीलाल रूपलाल कपूर धर्मार्थ ट्रस्ट (सोनीपत-हरियाणा), १९८३ ई.
26. संस्कृत-शब्दार्थ कौस्तुभम्, रामनारायण लाल, इलाहाबाद, १९५७ ई.
27. संस्कृतहिन्दीशब्दकोशः, वामनशिवरामआप्टे, मोतीलालबनारसीदास पब्लिशर्स प्राइवेट लिमिटेड, नईदिल्ली, २००७ ई०

28. हलायुधकोषः, सम्पा-जयशंकर जोशी, सरस्वतीभवन, वाराणसी, १८७९ ई.

29. हिन्दूधर्मकोशः, डॉ. राजबली पाण्डेय, उत्तर प्रदेश हिन्दी संस्थान, लखनउ, १९७८ ई.

30. हिन्दूओं का रत्न विज्ञान, पं. जानकीनाथ शर्मा, हिन्दूसंस्कृतिअंक, कल्याणविशेषांकः, गीताप्रेस, गोरखपुरम्, १९५० ई.

❑ ❑ ❑